Article history:
Received 11 October 2025
Revised 11 December 2025
Accepted 15 December 2025
Published 22 December 2025

Quarterly Research Journal of Islamic History

Volume 15, Issue 60, pp 18-34

ISSN: 2251-9726

The Islamization of the Volga Bulghars: Historical Process and Cultural-Economic Consequences

Goodarz. Rashtiani[1*]

[1] Assistant Professor, Department of History, University of Tehran, Tehran, Iran

*** Corresponding author email address**: rashtiani@ut.ac.ir

A r t i c l e I n f o

Article type:
Original Research

How to cite this article:
Rashtiani, G. (٢٠٢٥). The Islamization of the Volga Bulghars: Historical Process and Cultural-Economic Consequences. *Quarterly Research Journal of Islamic History, 15*(٦٠), ١٨-٣٤.

© ٢٠٢٥ the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial ٤,٠ International (CC BY-NC ٤,٠) License.

A B S T R A C T

This interdisciplinary study examines the Islamization of the Volga Bulgars and its consequences during the first two centuries following their conversion. Drawing on Arabic and Persian sources (including Ibn Faḍlān's account), Rus' chronicles, modern Russian scholarship, archaeology, and numismatics, the research demonstrates that Islamization was a gradual, strategic process driven by three factors: established commercial ties with the Islamic world, the ٩٢٢ embassy of Ibn Faḍlān, and the ruling elite's need for political legitimacy and cohesion. Socially, the adoption of Sharīʿa (primarily Ḥanafī jurisprudence), transformation of funerary and dietary practices (qibla-oriented cemeteries, elimination of pork), expansion of religious-educational institutions, adoption of Arabic script, and minting of Islamic-inscribed coins indicate rapid internalization beyond the ruling class. Economically, integration into the Volga trade route and the influx of silver dirhams transformed Bulghār and Suvār into commercial centers of northern Eurasia. Relations with Kievan Rus' combined trade (furs, slaves, silver) with intermittent military conflicts and diplomacy, including Vladimir's unsuccessful religious mission. The study confirms a model of "peaceful Islamization through commerce and political legitimacy" and demonstrates that the Islamic identity forged in Bulghār persisted after the state's thirteenth-century collapse within the Golden Horde and Tatar tradition. It further challenges the "elite-limited Islam" hypothesis, providing evidence for widespread Islamicization within a defined timeframe.

Keywords: Bulghars; Ibn Faḍlān; Volga; spread of Islam; Old Rus.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.66224/islamhistory.1.60.18]

EXTENDED ABSTRACT

This study presents a comprehensive interdisciplinary examination of the Islamization of the Volga Bulghars and its multifaceted consequences during the first two centuries following their adoption of Islam. Drawing upon an extensive array of primary and secondary sources—including Arabic and Persian textual accounts (most notably the Risāla of Ibn Faḍlān and the works of medieval geographers such as Ibn Rusta, al-Iṣṭakhrī, al-Muqaddasī, and Ibn Ḥawqal), Rus' chronicles, contemporary Russian and Tatar scholarship, and substantive archaeological and numismatic evidence—this research reconstructs the historical trajectory of Islamization in the northernmost outpost of the medieval Islamic world.

The Bulghars, a Turkic people inhabiting the Volga-Kama basin, emerged as a significant regional power during the early medieval period. Their adoption of Islam in the early tenth century (circa ۹۲۲ CE/۳۱۰ AH) coincided with the official embassy of the ʿAbbāsid caliph al-Muqtadir to the Bulghar ruler Almish, as vividly documented by Ibn Faḍlān. However, this study demonstrates that formal conversion was neither abrupt nor isolated but rather the culmination of a gradual, strategically calibrated process predicated upon three interrelated pillars: (۱) long-established commercial networks linking the Volga region with the Islamic heartlands, (۲) the diplomatic mission of Ibn Faḍlān, which provided religious instruction and political legitimation, and (۳) the ruling elite's compelling need for internal cohesion and external legitimacy vis-à-vis rival powers, particularly the Khazar Khaganate. The decision for official conversion was reportedly ratified in a qurultay (tribal assembly), after which the ruler adopted the Islamic name Jaʿfar ibn ʿAbdallāh, inserted the caliph's name into the Friday sermon, and assumed the title of amīr—all symbolic acts that signaled a definitive break from Khazar suzerainty.

The research critically engages with existing historiography, identifying significant gaps in both Western and Russian scholarship. While pioneering works by Barthold, Novosel'tsev, and more recent studies by Izmaylov and Mukhetdinov have illuminated various aspects of Bulghar history, no prior study has systematically integrated textual, archaeological, and numismatic evidence to assess the comprehensive transformation of Bulghar society during the critical first two centuries following conversion (۹۲۲–۱۱۳۵ CE/۳۱۰–۵۳۰ AH). This study fills that lacuna by offering an original synthesis of three distinct source categories: Arabic-Persian geographical literature, East Slavic chronicles, and material evidence from bioarchaeology and numismatics.

At the societal level, the findings demonstrate that Islam penetrated rapidly and deeply beyond the ruling stratum. The assimilation of Sharīʿa, predominantly within the Ḥanafī school of jurisprudence (with parallel influences from Shāfiʿī circles via Khurāsān), was accompanied by profound transformations in funerary practices, dietary habits, and institutional structures. Bioarchaeological evidence from approximately ۵۹ cemeteries (comprising nearly ۹۷۰ graves) dating to the tenth through thirteenth centuries reveals uniform adherence to Islamic burial norms: bodies oriented toward the qibla, absence of grave goods, and strict conformity to prescribed rituals. Dietary analysis from urban sites such as Bilyar—where among ۹,۶۰۶ faunal remains from medieval layers not a single pig bone was identified—confirms the complete elimination of pork consumption, a practice that had been common among neighboring Finno-Ugric and pre-Islamic populations. The adoption of Arabic script for writing the Bulghar Turkic language, the proliferation of religious and educational institutions (including mosques and madrasas), the

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.66224/islamhistory.1.60.18]

emergence of a local judiciary, and the minting of coins bearing Islamic inscriptions all attest to the thorough internalization of Islamic norms within a remarkably short generational span. The study further documents scholarly networks linking Volga Bulgharia with Khurāsān and Khwārazm, as evidenced by the report of Abū Ḥāmid al-Gharnāṭī (who visited Bulghār in ١١٣٥–١١٣٦ CE), which mentions that the qadi of Bulghār was a student of Imām al-Ḥaramayn al-Juwaynī of Nishapur—a connection underscoring the intellectual integration of this remote region into the broader Islamic ecumene.

From an economic perspective, Islamization catalyzed Bulgharia's full integration into the transcontinental "Volga route" trading network, which connected the Islamic world with Northern Europe. The enormous flow of silver dirhams northward, the accumulation of massive coin hoards in the Volga region and Scandinavia, and the emergence of Bulghār and Suvār as thriving commercial hubs—intermediaries in the trade of furs, slaves, honey, and grain in exchange for textiles, spices, and precious metals—all attest to the scale of this transformation. The collapse of the Khazar Khaganate in ٩٦٥ CE further shifted the regional balance of power to Bulghar advantage. By the mid-tenth century, the Bulghar state had begun minting its own coinage with Arabic inscriptions. The institutionalization of commercial relations culminated in the "Freedom of Trade" treaty concluded with Rus' in ١٠٠٦ CE, which codified mercantile norms and fostered a stable framework for long-distance exchange.

In terms of foreign relations, the study examines Bulgharia's complex engagement with neighboring polities, particularly Kievan Rus'. This relationship was characterized by a dialectical interplay of cooperation and competition: the lucrative trade in furs, slaves, and silver coexisted with intermittent military raids in both directions. The Rus' campaigns of Sviatoslav (٩٦٥ CE), Vladimir (٩٨٥ CE), and Andrei Bogolyubsky (١١٦٤ CE) punctuated periods of peaceful commercial exchange. Diplomatic dimensions are equally significant, as illustrated by the episode of Vladimir's "choice of religion" (ca. ٩٨٧ CE), in which a Bulghar Muslim delegation reportedly presented Islam to the Kievan court. While ultimately unsuccessful, this episode demonstrates the active agency of Bulghar Muslims in the regional diplomatic arena.

A critical contribution of this study is its systematic refutation of the "elite-limited Islam" hypothesis, which has persisted in certain strands of Soviet and Western historiography. The cumulative archaeological, bioarchaeological, epigraphic, and numismatic evidence—the uniform funerary patterns, absolute absence of pork consumption across all socio-economic strata, widespread adoption of Arabic script, and rapid proliferation of religious institutions—collectively indicate that Islam permeated all levels of Bulghar society within one to two generations of formal conversion. The study thus provides compelling empirical evidence for a model of comprehensive, grassroots Islamization rather than a superficial, elite-only phenomenon.

The study further confirms and elaborates upon a model of "peaceful Islamization through commerce and political legitimacy" as the operative framework for the Volga region. Unlike many other regions where Islam spread through military conquest, Volga Bulgharia's conversion was voluntary and organic—the result of long-term commercial intercourse, diplomatic engagement with the ʿAbbāsid Caliphate, and the strategic calculations of local rulers seeking political consolidation. This peaceful trajectory made Bulgharia a unique case within the broader history of Islamic expansion.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.66224/islamhistory.1.60.18]

Finally, the study demonstrates the remarkable continuity of Islamic identity forged in Volga Bulgharia. Even after the state's political collapse in the mid-thirteenth century (ca. ١٢٣٦ CE) following the Mongol invasion, the Islamic tradition persisted and was subsequently integrated into the framework of the Golden Horde and later the Kazan Khanate. This continuity is evidenced by the enduring presence of Muslim communities, the maintenance of Islamic institutions, and the eventual evolution of the Volga Tatar identity, which preserves the legacy of its Bulghar forebears. The research underscores that this localized form of Islam, while firmly rooted in orthodox Sunnī tradition (predominantly Ḥanafī), acquired distinct regional characteristics that enabled its survival across successive political transformations.

In conclusion, the case of the Volga Bulghars offers invaluable insights into the dynamics of pre-modern religious conversion, the mechanisms of peaceful cultural diffusion, and the interplay of economic, political, and religious factors in shaping frontier societies. The Bulghar experience stands as a compelling example of how a peripheral society, through strategic engagement with a major civilization, can transform itself into an integral node within vast networks of exchange, ultimately leaving a lasting imprint on the religious geography of Eurasia.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.66224/islamhistory.1.60.18]

تاریخچه مقاله

دریافت شده در تاریخ ۱۹ مهر ۱۴۰۴
اصلاح شده در تاریخ ۲۰ آذر ۱۴۰۴
پذیرفته شده در تاریخ ۲۴ آذر ۱۴۰۴
منتشر شده در تاریخ ۱ دی ۱۴۰۴

پژوهش‌نامه تاریخ اسلام

دوره ۱۵، شماره ۶۰، صفحه ۳۴-۱۸

شاپا الکترونیکی: ۹۷۲۶-۲۲۵۱

اسلام‌آوری بلغارهای ولگا: فرآیند تاریخی و پیامدهای فرهنگی و اقتصادی

گودرز رشتیانی[۱*]

۱. استادیار گروه تاریخ دانشگاه تهران، تهران، ایران

ایمیل نویسنده مسئول: rashtiani@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

رشتیانی، گودرز. (۱۴۰۴). اسلام‌آوری بلغارهای ولگا: فرآیند تاریخی و پیامدهای فرهنگی و اقتصادی. *پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، ۱۵*(۶۰)، ۳۴-۱۸.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC ۴,۰) صورت گرفته است.

چکیده

این پژوهش با رویکردی میان‌رشته‌ای، فرآیند اسلام‌آوری بلغارهای ولگا و پیامدهای آن را در دو قرن نخست پس از پذیرش اسلام واکاوی می‌کند. داده‌ها از متون عربی و فارسی از جمله گزارش ابن‌فضلان، وقایع‌نامه‌های روسی، پژوهش‌های معاصر روسی، باستان‌شناسی و سکه‌شناسی گردآوری شده‌است. یافته‌ها نشان می‌دهد فرآیند اسلام‌آوری بلغارها به صورت تدریجی و بر پایه سه راهبرد اصلی شکل گرفت: پیوندهای تجاری با جهان اسلام، سفارت ابن‌فضلان در ۹۲۲/۳۱۰م، و نیاز سیاسی حاکمیت به مشروعیت و انسجام داخلی. در سطح اجتماعی، پذیرش شریعت (با غلبه فقه حنفی)، دگرگونی الگوهای معیشتی و تدفین، گسترش نهادهای دینی و آموزشی، پذیرش خط عربی، و ضرب سکه با کتیبه‌های اسلامی، گویای نفوذ ژرف اسلام فراتر از طبقه حاکم است. از دید اقتصادی، پیوستن به شبکه راه ولگا و رواج گسترده درهم، شهرهای بولغار و صُوّار را به قطب‌های تجاری شمال اوراسیا بدل کرد. در عرصه سیاست خارجی، مناسبات با روس قدیم آمیزه‌ای از رقابت و همکاری (تجارت و جنگ‌های گاه‌وگاه و کنش‌های دیپلماتیک) بود. نتیجه مقاله نشان می‌دهد گسترش اسلام در آن منطقه صلح‌آمیز و مبتنی‌بر تجارت و مشروعیت سیاسی بوده و این هویت پس از فروپاشی دولت در سده سیزدهم میلادی، در دوره اردوی زرین و سنت تاتاری نیز تداوم یافته است. همچنین فرضیه «اسلام محدود به نخبگان» نقد شده و شواهدی از فراگیر شدن اسلام در بازه زمانی معین ارائه شده‌است.

کلیدواژه‌ها: ابن‌فضلان، بلغارها، روس قدیم، گسترش اسلام، ولگا.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.66224/islamhistory.1.60.18]

درآمد

قوم بلغار (Bulghar) ولگا یکی از قبایل ترک‌تبار ساکن حوضه ولگا در روسیه کنونی بودند که در سده‌های میانی میلادی دولتی نیرومند بنا کردند. در ادبیات اسلامی، «بلغار» به مردمانی اطلاق می‌شود که در آغاز قرون وسطا دو دولت پدید آوردند: یکی در کرانه‌های دانوب و دیگری در ناحیه رود ولگا. این پژوهش به‌طور خاص بر شاخه ولگایی و دو قرن نخست پس از اسلام‌آوری آنان متمرکز است. بررسی این بازه زمانی از منظر تاریخ‌نگاری ضروری است؛ زیرا بسته اصلی منابع دست‌اول مرتبط با شاخه ولگایی - نخست رساله ابن‌فضلان، و سپس گزارش‌های جغرافی‌دانان مسلمان چون ابن‌رُسته، *حدودالعالم*، گردیزی، بکری/مروزی و نیز روایت‌های متأخرتر اصطخری، مقدسی، مسعودی و ابن‌حوقل- دقیقاً همین فضا را پوشش می‌دهد (ابن رسته، ۱۳۶۵، ص. ۱۴۲؛ *حدودالعالم من المشرق الی المغرب*، ۱۳۴۰، ص. ۲۲۶؛ هربک، ۱۳۷۹، ج. ۴، ص. ۵۴-۵۹).

قوم بلغار در اوایل قرن دهم میلادی/اوایل قرن چهارم هجری اسلام را پذیرفت و بدین‌ترتیب ولگا بلغاریا به شمالی‌ترین کانون مسلمانان آن عصر بدل شد. اسلام‌آوری، رخدادی صرفاً اعتقادی نبود؛ بلکه در پیوند با ساختار قدرت منطقه‌ای، شبکه‌های مبادله و جغرافیای انسانی پیرامون رودخانه‌های ولگا وکاما معنا یافت. مقدمه حاضر، ضمن ترسیم چارچوب نظری و روش‌شناختی، می‌کوشد نشان دهد که چرا و چگونه این «اسلام‌گستری صلح‌آمیز متکی‌بر تجارت و مشروعیت سیاسی» در یک—دو نسل به درونی‌ترین لایه‌های زیست اجتماعی بلغارها راه یافت؟ از حیث منبع‌شناسی، این مطالعه بر پیوند روشمند منابع متنی عربی- فارسی به‌ویژه ابن‌فضلان با یافته‌های باستان‌شناسی و سکه‌شناسی روسی/تاتاری و نیز روایت‌های وقایع‌نامه‌های روسی استوار است؛ رویکردی که امکان سنجش ادعاهای متون سفرنامه‌ای و جغرافیایی با شواهد مادی را فراهم می‌کند (*حدودالعالم من المشرق الی المغرب*، ۱۳۴۰، ص. ۲۰۰-۲۰۱؛ Hraundal, ۲۰۱۳, p. ١٦٩٤–١٦٩٨; Franklin & Shepard, ۲۰۰٦, p. ١٠٩).

فهم پیشینه عنوان و جایگاه حاکم بلغار از منظر سیاسی دارای اهمیت است. در منابع اسلامی، فرمانروای بلغار پیش از هم‌پیمانی با خلافت، «یلطوار/بلطوار» نامیده می‌شد؛ عنوانی تُرکی که نشانه تابعیت خراج‌گزارانه از خاقان خزر بود. پس از پیوند با خلافت اسلامی، این عنوان به «امیر» تغییر یافت؛ نکته‌ای که هم بر تحول نمادین جایگاه سیاسی حاکم و هم بر استقلال فزاینده دولت بلغار پس از فروپاشی خاقانات خزران در ۹۶۵/۳۵۴م دلالت می‌کند (هربک، ۱۳۷۹، ج. ۴، ص. ۵۴-۵۹). از سوی دیگر، ابن‌فضلان در گزارش سال ۹۲۲/۳۱۰م، علاوه‌بر یادکرد اسلام شاه و درباریان، چند دلالت مهم ارائه می‌دهد: خواندن خطبه به نام خلیفه، درخواست آموزش احکام و قضا، و اشاره به جماعت‌های مسلمان پیشینی مانند «بارنجار» که مسجد چوبین داشتند؛ مجموعه‌ای از قرائن که نشان می‌دهد اسلام‌پذیری هم پیشینه اجتماعی و هم بُعد مشروعیت‌ساز حکومتی داشته است (یاقوت حموی، ۱۳۷۴، ج. ۲، ص. ۴۸۵-۴۸۶).

از نظر جغرافیای تاریخی، مرکز سرزمین بلغار مثلثی میان رودخانه‌های ولگا و کاما و اراضی جنوب ملتقای این دو رود بود. در شمال آن قبایل فینی (وپس/یوگرا)، در مشرق باشقیر، و در غرب قبایل اسلاو جای داشتند. تعبیر پرتکرار ابن‌فضلان از حاکم بلغار به‌صورت «ملکُ الصقالبَه» نیز نشانه‌ای از دامنه نفوذ سیاسی بلغار در میان برخی از قبایل اسلاوی مجاور است؛ این چارچوب جغرافیایی- سیاسی در مدخل‌های مرجع بازتاب یافته و مبنایی برای ترسیم «پس‌زمینه مکانی پژوهش» قرار می‌گیرد (اصطخری، بی‌تا، ص. ۲۲۵-۲۲۶؛ هربک، ۱۳۷۹، ج. ۴، ص. ۵۴-۵۹).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.66224/islamhistory.1.60.18]

پیشینه پژوهش

به‌رغم اهمیت راهبردی و فرهنگی اسلام‌آوری بلغارهای ولگا، این موضوع در تاریخ‌نگاری غربی و روسی عمدتاً در ذیل مباحث کلان‌تر تجارت خز و درهم، روابط روس با استپ، یا تاریخ خاقانات خزر جای گرفته است. در سنت پژوهشی روسی – از آثار پیشگامانی چون بارتلد (Barthold, ۱۹۷۳) و نووسلتسف (Новосельцев, ۱۹۹۰) تا پژوهش‌های معاصر ایزمایلوف (Измайлов, ۲۰۱۱) و محی‌الدینوف (Мухетдинов, ۲۰۱۹) – تأکید اصلی بر شواهد باستان‌شناسی و سکه‌شناسی و نیز بررسی «درونی‌شدن تدریجی» اسلام در بستر فرهنگی ولگا بوده‌است. در غرب، مطالعات هراوندال (Hraundal, ۲۰۱۳) و زیمونیی (Zimonyi, ۲۰۰۶) عمدتاً بر بازخوانی انتقادی گزارش ابن‌فضلان و تحلیل نقش تجاری وایکینگ‌ها (روس‌ها) در گسترش اسلام متمرکز بوده‌است. با این حال، پژوهش‌های موجود غالباً یا به یک منبع خاص (رساله ابن‌فضلان) محدود می‌شوند، یا جنبه‌های اجتماعی- فرهنگی اسلام‌آوری را به حاشیه می‌رانند، و مهم‌تر آن‌که در هیچ‌یک از این آثار، پیامدهای دو قرن نخست پس از اسلام‌آوری (از ۹۲۲ تا ۱۱۳۵م/۳۱۰ تا ۵۳۰) به‌صورت یکپارچه و با رویکردی ترکیبی (متنی، باستان‌شناختی و سکه‌شناختی) بررسی نشده‌است. در زبان فارسی، به‌رغم وجود مدخل‌های کوتاه دانشنامه‌ای (*دانشنامه جهان اسلام*، «بلغار») و مقالاتی با رویکرد توصیفی، تا کنون هیچ پژوهش مستقلی که فرآیند اسلام‌آوری بلغارها و پیامدهای نهادی، اقتصادی و تدفینی آن را بر پایه منابع دست اول عربی و داده‌های نوین روسی تحلیل کرده باشد، منتشر نشده‌است. بدین‌ترتیب، نوآوری مقاله حاضر در سه چیز خلاصه می‌شود: نخست، تلفیق انتقادی سه طیف منبع (متون عربی-فارسی، وقایع‌نامه‌های روسی، و شواهد مادی زیست-باستان‌شناسی) در یک چارچوب منسجم؛ دوم، ارائه شواهد تجربی (حذف کامل مصرف خوک، گورستان منطبق بر قبله، شبکه قضات حنفی-شافعی) برای نقد فرضیه «اسلام محدود به نخبگان»؛ و سوم، صورت‌بندی مدل «اسلام‌گستری صلح‌آمیز مبتنی‌بر تجارت و مشروعیت سیاسی» به‌عنوان الگویی بومی برای شمالی‌ترین مرز جهان اسلام در سده‌های میانه.

زمینه‌ها و دلایل اسلام‌آوری بلغارهای ولگا

اسلام‌آوردن قوم بلغارِ ولگا در اوایل قرن دهم میلادی نتیجه مجموعه‌ای از عوامل سیاسی، اقتصادی، مذهبی و فرهنگی بود. نقش خلافت عباسی در تشویق و پشتیبانی از این تحول برجسته بود. در سال ۹۲۱ میلادی، پادشاه بلغارِ ولگا (معروف به المش بن یلطوار در منابع عربی) طی نامه‌ای رسمی از خلیفه عباسی المقتدر بالله درخواست اعزام گروهی برای تعلیم اصول اسلام و کمک به ساخت مسجد و استحکامات نظامی کرد. این درخواست نشان می‌دهد حاکم بلغار پیشاپیش تمایل خود به پذیرش اسلام را اعلام کرده و به نوعی به خلافت به‌عنوان پشتیبان معنوی و سیاسی نیازمند بوده‌است. خلیفه عباسی نیز با اعزام هیئتی به سرپرستی احمد ابن‌فضلان و همراهانی شامل فقها، مؤذنان و معلمان دین پاسخ مثبتی به این تقاضا داد (ابن‌فضلان، ۱۳۴۵، ص. ۵۵). اگرچه قدرت خلافت در اوایل قرن دهم رو به ضعف بود، اما همچنان پذیرش اسلام می‌توانست اعتبار سیاسی- مذهبی برای حاکمان مناطق دوردست به ارمغان آورد و آنها را در برابر دشمنان نیرومندی چون خاقانات خزر تقویت کند (Измайлов, ۲۰۱۱, p. ٤١). یکی از انگیزه‌های مهم المش، رهاندن خود از سلطه خزرها و تحکیم موقعیت خویش در منطقه بود؛ چنان‌که منابع روسی خاطرنشان می‌کنند، در آغاز قرن دهم پسر امیر بلغار به‌عنوان «أمانت/گروگان» در دربار خزران بود و خود امیر هنوز توان کافی برای گسست کامل از خزرها نداشت (Мухетдинов, ۲۰۱۹, p. ٢٤).

همزمان با پذیرش اسلام در ولگا، بلغارها سازوکار درونی مشروعیت‌ساز یافت: بنابر همان گزارش مروری، تصمیم رسمی پذیرش اسلام در «قورولتای» اتحادیه قبایل تصویب شد؛ المش نام اسلامی «جعفر بن‌عبدالله» را برگزید و آن را در خطبه وارد کرد و لقب جدید «امیر» گرفت (یاقوت حموی، ۱۳۷۴، ج. ۱، ص. ۴۸۶-۴۸۷؛ Мухетдинов, ۲۰۱۹, p. ۲۲). این روایت همچنین روشن می‌کند که ویژگی مشترک

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.66224/islamhistory.1.60.18]

اسلام‌آوری در میان ترکان، «رضایت داوطلبانه» و نه «تحمیل نظامی» بود (همان، ص. ۲۲)؛ نکته‌ای که با مسیر نرم دعوتی- تجاری اسلام در ولگا سازگار است.

یکی از انگیزه‌های مهم المش پادشاه بلغار برای گرویدن به اسلام، رهاندن خود از سلطه خزرها و تحکیم موقعیت خود در منطقه بود. خزرها که بر سرزمین‌های جنوبی ولگا مسلط بودند و بر تجارت منطقه نظارت داشتند، از دیرباز بلغارها را به‌صورت تحت‌الحمایه یا خراج‌گزار درآورده بودند (Хрaундал, ۲۰۱۳, p. ۲۳۱۱). المش با پذیرش اسلام امیدوار بود اهرمی سیاسی در برابر خزر غیرمسلمان به‌دست آورد و با جلب حمایت خلافت عباسی، از زیر نفوذ خزر بیرون آید (Измайлов, ۲۰۱۱, p. ٤٠). چنان‌که منابع تاریخی اشاره کرده‌اند، حتی پس از مسلمان‌شدن بلغارها، تا زمان سفر ابن‌فضلان در ۳۱۰/ ۹۲۲م آنها هنوز مقداری خراج به خزرها می‌پرداختند (Hraundal, ۲۰۱۳, p. ۲۳۱۱–۲۳۱۵). به هر روی، گرویدن به اسلام مشروعیت تازه‌ای به حاکم بلغار بخشید تا بتواند قبایل پراکنده ولگا-کاما را زیر پرچم خود یکپارچه کند. در واقع اسلام به‌مثابه یک ایدئولوژی فراگیر، ابزار مهمی برای وحدت سیاسی قبایل گوناگون بلغار بود که پیش از آن هر یک باورها و کیش‌های قبیله‌ای خود را داشتند.

بازرگانان مسلمان و مناسبات تجاری گسترده با جهان اسلام نیز نقش اساسی در گرایش بلغارها به اسلام داشت. از سده هشتم میلادی به بعد، تجار عرب و ایرانی به‌تدریج مسیرهای تجاری را از طریق ولگا به سمت شمال (سرزمین روس‌ها و اقوام مجاور) گشودند و شبکه دادوستد فعالی پدید آوردند. در مسیر مشهور به «راه تجاری از وایکینگ‌ها به اعراب»، کالاهایی چون خز، پوست سمور و بردگان از شمال به مناطق مسلمان‌نشین می‌رسید و در مقابل، نقره (سکه‌های درهم) و محصولات شرقی به اروپای شمالی راه می‌یافت. موقعیت جغرافیایی بلغار ولگا، در محل تلاقی رودخانه ولگا و کاما، آن را به ایستگاه راهبردی این تجارت بین‌المللی بدل کرده بود (یاقوت حموی، ۱۳۷۴، ج. ۴، ص. ۴۸۶؛ Hraundal, ۲۰۱۳, p. ۲۳۰۰–۲۳۰۸). یافته‌های باستان‌شناختی نشان می‌دهد از اواخر قرن نهم میلادی، به‌دنبال ناامن شدن نسبی مسیر قفقاز (به علت جنگ‌های خزر و اعراب)، بخش عمده تجارت بین خلافت و شمال از مسیر شرقی‌تر (خوارزم—دریاچه آرال—ولگا) می‌گذشت که این مسیر به رونق چشمگیر بلغار انجامید (Hraundal, ۲۰۱۳, p. ۲۳۲٤–۲۳۳۲). در همین بستر تجاری و فرهنگی، روایت‌های تازه بر چند نکته کلیدی دست می‌گذارند: پذیرش رسمی اسلام در قورولتای قبایل، نفوذ فقهای خوارزمی حنفی، و «توده‌ای‌شدن» اسلام در میان برخی گروه‌ها؛ به‌ویژه قبیله «بارَنجار» که برای آنان «مسجدی چوبی» ساخته شد. نقل ابن‌فضلان از وجود مسجد و نفوذ مسلمانان خوارزم - وابسته به مذهب حنفی- نیز با این تصویر همخوان است؛ هرچند برخی سران دیگر (مانند پیشوای قبیله «إسکل») در ابتدا در پذیرش اسلام درنگ کردند، اما نفوذ امیر، آنان را نیز متقاعد ساخت (Мухетдинов, ۲۰۱۹, p. ۲۲).

ملاحظات فرهنگی و تعاملات تمدنی نیز در پذیرش اسلام بی‌تأثیر نبود. به گواهی منابع اسلامی، بلغارها پیش از گرویدن به اسلام عمدتاً پیرو اعتقادات شمنی قدیم بودند و برخی آداب نزدشان رواج داشت که از دید مبلغین مسلمان نکوهیده می‌نمود. برای نمونه، ابن‌فضلان به رسوم تدفین بدوی، اعتقادات خرافی و بهداشت نازل در میان قبایل ترک و صقالبه اشاره می‌کند و آنها را با موازین تمدن اسلامی قیاس کرده، دون‌تر می‌شمارد (ابن‌فضلان، ۱۳۴۵، ص. ۶؛ قبول و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۲۳۱). طبیعی است که نخبگان بلغار با مشاهده پیشرفت‌های تمدنی جهان اسلام و در تماس با مسلمانان خراسان و ماوراءالنهر، انگیزه یافتند تا با گرویدن به اسلام خود را بخشی از آن تمدن بدانند. در جمع‌بندی نظری، ادبیات مروری روسی بر «داوطلبانه بودن» اسلام‌آوری ترکان و عدم تحمیل بیرونی در مورد ولگا بلغاریا تصریح دارد (Мухетдинов, ۲۰۱۹, p. ۲۲).

گزارش ابن‌فضلان حاکی است که پیش از ورود سفارت عباسی، در سرزمین بلغارها چندین اجتماع مسلمان شکل گرفته بود؛ از جمله گروهی پنج‌هزار نفری موسوم به «البارنجار» که همگی مسلمان بودند و حتی مسجد چوبینی برای خود ساخته بودند. وجود این جماعت‌های

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.66224/islamhistory.1.60.18]

مسلمان بومی، نقش مهمی در ترویج اولیه اسلام بین بلغارها داشت و احتمالاً بزرگان بلغار را مجاب کرد که پذیرش رسمی اسلام مزایای اجتماعی-اقتصادی به‌همراه دارد؛ برداشتی که با روایت مروری جدید درباره بارنجار و نفوذ فقیهان خوارزم نیز تقویت می‌شود (Мухетдинов, ۲۰۱۹, □. ۲۲).

مجموعه عوامل یادشده از دیپلماسی خلافت تا تجارت و جاذبه‌های فرهنگی، دست به دست هم داد تا در حدود سال ۹۰۰ میلادی، قوم بلغارِ ولگا اسلام را به‌عنوان دین رسمی خود اختیار کند (Храундал, ۲۰۱۳, p. ۲۳۱۰–۲۳۱۸). به‌عنوان نشانه‌ای نمادین از ادغام آیینی و پیوندهای زودهنگام مناسکی و سیاسی با جهان اسلام می‌توان به گزارش یک منبع مختصر روسی اشاره کرد مبنی‌بر اینکه در اواخر دهه ۹۲۰م/۳۱۰ پسر حاکم بلغار مراسم حج را به‌جا آورد و در مسیر خود از دربار خلیفه عباسی نیز دیدار کرد (Мухетдинов, ۲۰۱۹, p. ۲۸۰).

تحولات فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی بلغارها پیش و پس از اسلام‌آوری

پذیرش اسلام نقطه عطفی در تاریخ قوم بلغارِ ولگا بود که پیامدهای عمیقی در ساختار فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی این جامعه بر جا گذاشت. پیش از اسلام‌آوری، بلغارها مانند بسیاری از قبایل استپ اوراسیا، زندگی قبیله‌ای مبتنی‌بر نظام خویشاوندی داشتند و باورهای سنتی ترکی- شمنی در میان آنان رواج داشت (Измайлов, ۲۰۱۱, p. ۳٤). آیین‌های پرستش طبیعت و ارواح نیاکان، قربانی‌دادن به خدای آسمان (تنگری) و رسوم تدفین همراه با اشیای شخصی، بخشی از فرهنگ پیش از اسلام بلغار بود. در حوزه اقتصادی، پیشه اصلی بلغارها تجارت پوست و خز، دامداری و تا حدی کشاورزی بود و به دلیل موقعیت جغرافیایی خود در گذرگاه رود ولگا، به‌تدریج در قرن نهم به یک مرکز بازرگانی منطقه‌ای تبدیل شدند (Салмин, ۲۰۱۵, p.۳٤٤). با این همه، پس از اسلام‌آوری، تغییرات مشهودی در شیوه زندگی و فرهنگ مادی و معنوی آنان رخ داد.

از نخستین نشانه‌های تأثیر اسلام، تغییر در آداب و رسوم غذایی بلغارها بود. کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه‌های شهری و روستایی بلغارِ ولگا (سده‌های دهم تا سیزدهم میلادی) نشان می‌دهد که پس از گرایش به اسلام، مردم این سامان به‌طور جدی از مصرف گوشت خوک -که در اسلام حرام است- پرهیز کردند. برای نمونه، در کاوش‌های شهر تاریخی بیلار در ولگا–کاما از میان ۹۶۰۶ قطعه استخوان حیوانی مربوط به لایه‌های قرون وسطایی (۱۰–۱۳م)، حتی یک استخوان خوک نیز یافت نشده‌است؛ وضعیتی که در دیگر محوطه‌های بلغار نیز تکرار می‌شود و نبود بقایای خوک را به یک قاعده بدل می‌سازد (Петренко, ۱۹۷۹, p. ۱۲۷). در حالی‌که در دوره‌های پیش از اسلام و در جوامع همجوار (مثلاً قبایل فینواوگری) پرورش خوک رایج بود، چنین تغییر چشمگیری در الگوی تغذیه بلغارها گواه التزام سراسری جامعه به احکام اسلامی است (Измайлов, ۲۰۱۱, p. ٤۳).

تغییر مهم دیگر، دگرگونی در شیوه دفن و سنت‌های تدفینی بلغارها پس از مسلمان‌شدن بود. مطابق دستورهای اسلامی، جسد باید بدون اشیای همراه و رو به قبله در قبر خاکسپاری شود و از آیین‌های مشرکانه در مراسم پرهیز شود. شواهد باستان‌شناختی تأیید می‌کند که بلغارهای ولگا این الگو را به‌سرعت پذیرفتند. تاکنون حدود ۵۹ گورستان متعلق به بلغارهای مسلمان (قرون دهم تا سیزدهم) در نواحی مختلف پیرامون ولگا و کاما شناسایی شده که مجموعاً نزدیک به ۹۷۰ قبر را دربرمی‌گیرد و همگی مطابق آیین تدفین اسلامی دفن شده‌اند؛ در این گورستان‌ها هیچ قبر غیرمسلمانی (مثلاً با رسوم بت‌پرستانه یا همراه با اشیا) مشاهده نشده‌است (Измайлов, ۲۰۱۱, p. ٤۳). حتی انحرافات جزئی از سنت اسلامی -مثل وجود نشانه‌هایی غیرمعمول در معدودی قبر- که از سوی برخی پژوهشگران به‌عنوان بازمانده‌های بت‌پرستی تعبیر

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.66224/islamhistory.1.60.18]

شده، با بررسی دقیق‌تر الزاماً نشانه کفر در میان مردم تلقی نمی‌شود (ibid, ۲۰۱۱, p. ٦٥). غلبه کامل آیین تدفین اسلامی در کمتر از یک قرن پس از گرویدن بلغارها، نشان می‌دهد که اسلام نه فقط در سطح حکومتی بلکه تا اعماق فرهنگ عامه نیز نفوذ کرده بود.

اسلام، نظام آموزشی و زبان نوشتاری بلغارها را نیز دگرگون ساخت. پیش از آن، به‌سبب نبود دین کتابی، از سنت مکتوب سامان‌یافته گسترده در میان بلغارها گزارشی در دست نیست. پس از پذیرش اسلام، الفبای عربی برای نگارش زبان ترکی بلغاری به‌کار گرفته شد (Hraundal, ۲۰۱۳, p. ١٦٩٤–١٦٩٨). سنگ‌نوشته‌ها و سکه‌های به‌جامانده از قرون بعدی نشان می‌دهد که زبان ترکی بلغاری با خط عربی نوشته می‌شد و واژگان عربی- فارسی بسیاری -به‌ویژه مفاهیم دینی و حقوقی- به آن وارد شد. هم‌زمان، با گرویدن بلغارها به اسلام، یا عالمان دینی از خراسان و ماوراءالنهر به آن سامان آمدند، یا خود بلغارها برای تعلیم علوم دینی به مراکز اسلامی سفر کردند. منابع تاریخی قرون بعد اشاره دارند که به‌تدریج قضات و فقهای شریعت در شهرهای بلغار پدیدار شدند و امور قضایی و آموزشی را سامان دادند (Измайлов, ۲۰۱۱, . ۴۴). ابوحمید غرناطی، جهانگرد اندلسی که در دهه ۱۱۳۰م/۵۳۰ به بلغار سفر کرد، روایت می‌کند که در شهر بلغار مؤسسات قضایی و قضات شهری حضور داشتند و در زمره نخبگان جامعه و حتی در روابط دیپلماتیک صاحب نقش بودند (غرناطی، ۱۹۲۵، ص. ۳۰-۳۱؛ نقل در Измайлов, ۲۰۱۱, p. ٤٤؛ قزوینی، ۱۹۹۸، ص. ۶۱۲-۶۱۳).

افزون‌بر این، داده‌های مروری جدید، پیوندهای نهادی بلغار با حوزه‌های علمی خراسان/نیشابور را با شواهد «شخص‌محور» روشن‌تر می‌کند. به نقل از ابوحمید غرناطی، قاضی شهر بلغار از شاگردان ابوالمعالی جوینی (امام‌الحرمین) بود و اثری با عنوان «تاریخ بلغار» -که امروز مفقود است- به او منسوب است. این انتساب را شهاب‌الدین مَرجانی با «یعقوب بن نُعمان» تطبیق داده است (Мухетдинов, ۲۰۱۹, p. ۴۳). بدین‌سان، در کنار غلبه فقه حنفی در آن منطقه، دست‌کم بخشی از کادر قضایی بلغار آموزش عالی نظامیّه‌ای (شافعی) دیده بودند و همین تعامل مذاهب در سطح نخبگان حقوقی، به استانداردسازی روندهای قضایی و آموزشی در سده‌های نخست انجامید (ibid). در عرصه اقتصادی و توسعه شهری نیز دگرگونی‌های مهمی پدید آمد. ولگا بلغاریا پس از گرویدن به اسلام، به یکی از کانون‌های مهم دادوستد میان جهان اسلام و اروپای شمالی تبدیل شد و شهر بولغار (پایتخت) رونق بیشتری یافت (ابوالفداء، ۱۳۴۹، ص. ۲۴۷؛ قزوینی، ۱۹۹۸، ص. ۶۱۷-۶۲۱). جغرافی‌دانان مسلمان قرن چهارم هجری/دهم میلادی -از جمله ابن‌رُسته، اصطخری، گردیزی و مؤلف گمنام *حدودالعالم*- گزارش کرده‌اند که بلغارها دو شهر اصلی داشتند: بولغار و صُوّار. این دو شهر عمدتاً از بناهای چوبی ساخته شده، دارای مسجد جامع بودند و هر یک حدود ۱۰ هزار نفر جمعیت مسلمان داشتند. آنها همچنین می‌نویسند که بلغارها با اقوام کافر همسایه در حال جهاد و نبرد بوده و از سرزمین‌های اسلامی نیز کمک می‌گرفتند (Barthold, ۱۹۷۳, p. ٥٤٥). به بیان دیگر، با اسلام‌آوردن بلغارها، این سرزمین در نگاه جغرافی‌دانان به «بلاد اسلامی» بدل شد و از اواخر قرن دهم به بعد، تقریباً هیچ کتاب جغرافیایی اسلامی نیست مگر آنکه نام بلغار در آن آمده باشد (بیهقی، ۱۳۷۰، ص. ۳۰۰).

پس از فروپاشی خاقانات خزری در سال ۹۶۵م به دست شاهزاده روس، سْویاتوسلاو، خلأ قدرتی در ولگا پدید آمد که بلغارها آن را پر کردند و مرکزیت تجاری ولگا بیش از پیش به بولغار منتقل شد (Salmin, ۲۰۱۵, p. ٣٤٥). در دل همین کشاکش قدرت، منطق تبادل اقتصادی به‌سرعت نهادینه شد. پیمان «آزادی تجارت» در سال ۱۰۰۶م میان روس و بلغار منعقد شد و سازوکارهای بازرگانی تثبیت شد (Мухетдинов, ۲۰۱۹, p. ۲۷). اندکی بعد، شاهدی مبتنی‌بر گردش سرمایه مذهبی–اجتماعی میان ولگا و خراسان پدیدار شد (ابن حوقل، ۱۹۳۸، ج۲. ص. ۳۸۹-۳۹۲). بیهقی (۱۳۷۰، ص. ۵۳) در *تاریخ بیهق* آورده است: «و پادشاه بلغار و آن نواحی که جمله را بلغر خوانند الامیر ابو اسحاق ابراهیم بن محمد بن بلطوار بود فی سنه خمس عشره و اربعمائه، او در ولایت خویش خوابی دید که ترا مالی به نواحی نیشابور بیهق باید فرستاد تا بر مسجد آدینه سبزوار و خسروجرد نفقه کنند و در عمارت آن دو مسجد صرف کنند. او مالی وافر فرستاد، و پادشاه

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.66224/islamhistory.1.60.18]

خراسان را هدیه‌های عجیبه فرستاد که هرگز کس مثل آن ندیده بود از عجایب الدنیا، و آن مال در عمارت این دو مسجد بدین تاریخ صرف کردند، رحمه اللّه علیهم اجمعین».

در آن دوره، سه مسیر عمده تجارت از بولغار منشعب می‌شد: یکی مسیر شرقی به سوی خراسان و آسیای میانه؛ دیگری مسیر غربی- شمالی به سمت سرزمین روس و اسکاندیناوی؛ و سه دیگر مسیر جنوب‌غربی به سوی قفقاز و اروپای شرقی. کالاهایی چون پوستین و خز، غلات، موم و عسل، ماهی خاویار و بردگان از بولغار به بازارهای خلافت و ایران می‌رفت و در مقابل، پارچه‌های زربفت، ادویه، فلزات گران‌بها به‌ویژه سکه‌های نقره درهم به ولگا سرازیر می‌شد. کشف گنجینه‌های بزرگ درهم‌های عربی (و نیز سکه‌های ساسانی بازگردش‌کرده در اوایل سده دهم) در منطقه ولگا و شمال اروپا حجم عظیم این تبادلات را تأیید می‌کند (Franklin & Shepard, ۲۰۰٦, p. ۱۰۹). دولت بلغار نیز برای بهره‌گیری از این رونق تجاری، در اواسط قرن دهم آغاز به ضرب سکه به تقلید از سکه‌های عربی کرد و مسکوکاتی با کتیبه عربی منتشر کرد (Hraundal, ۲۰۱۳, p. ۲۳۱۸–۲۳۲۲). مجموعه این تحولات نشان می‌دهد که اسلام‌آوردن بلغارها با پیشرفت اقتصادی و توسعه اجتماعی آنان همراه بود و به شکل‌گیری نهادهای شهری و طبقاتی نوینی در جامعه بلغار انجامید. طبقه بازرگانان ثروتمند، علما و قضات، صنعتگران و پیشه‌وران شهری -در کنار امیر بلغار و درباریان- چهره تازه‌ای به ساختار اجتماعی بلغاریا بخشیدند (ابن حوقل، ۱۹۳۸، ج. ۲، ص. ۳۸۹). هرچند اطلاعات مستقیم از اوایل سده دهم اندک است، اما شواهد معماری دوره متأخرتر نشان می‌دهد که با گسترش اسلام، عناصر فرهنگی اسلامی، مانند معماری مساجد و آرامگاه‌ها، تزئینات هندسی- کتیبه‌ای به‌تدریج در بلغارِ ولگا نفوذ کرد. بقایای بناهای مذهبی در شهر بولغار مربوط به قرون دوازدهم–سیزدهم میلادی، از جمله مسجد جامع سنگی و آرامگاه‌هایی با معماری اسلامی، گواه شکوفایی سنت معماری اسلامی در آن عصر است (همان، ج. ۲، ص. ۳۹۳؛ Фахрутдинов, ۱۹۸٤, p. ٤٥). افزون‌بر این، نام‌های شخصی اسلامی جایگزین نام‌های کهن ترکی شد؛ چنان‌که «المُش» خان پس از اسلام‌آوردن، خود را «جعفر بن عبدالله» نامید و فرزندانش نیز نام‌های عربی برگزیدند (ابن‌فضلان، ۱۳۴۵، ص. ۷۸).

در نتیجه در فاصله یکی–دو نسل پس از ۹۲۲م، جامعه بلغارِ ولگا از ساختاری قبیله‌ای–شمن‌باور به یک دولت شهرنشین مسلمان - با تمامی لوازم اعتقادی، حقوقی، آموزشی و فرهنگی آن- دگرگون شد. این دگردیسی عمیق، پایه‌های تداوم هویت اسلامی را در ولگا برای سده‌های بعدی پی‌ریخت؛ چنان‌که حتی پس از سقوط دولت بلغار در قرن سیزدهم، مردمان مسلمان آن سامان (تاتارهای ولگا) تا امروز میراث‌دار آن فرهنگ‌اند.

تأثیر اسلام‌آوری بلغارها بر روابط با روس‌ها و سایر اقوام

اسلام‌آوردن بلغارهای ولگا نه‌تنها اوضاع داخلی آنان را دگرگون کرد، بلکه بر تعاملاتشان با همسایگان غیرمسلمان نیز اثر گذاشت. روسیه کی‌یفی (روس اولیه) در قرون دهم و یازدهم مهم‌ترین همسایه غربی بود. مواجهه روس‌ها با بلغارهای مسلمان، آمیزه‌ای از تجارت و تاخت‌وتاز بود. در کنار این دوگانه، کنش‌های دیپلماتیک و حتی گفت‌وگوهای دینی نیز رخ می‌داد و شبکه‌های فرهنگی- اقتصادی نوینی شکل گرفت.

از جنبه اقتصادی- تجاری، بلغارهای مسلمان به واسطه موقعیت راهبردی خود در تلاقی ولگا و کاما، نقش واسطه اصلی میان بازارهای خلافت و شمال اروپا را ایفا کردند. روس‌ها (وایکینگ‌های روس) برای دسترسی به بازارهای پرمنفعت خلافت ناگزیر به گذر از ولگا بودند و دادوستد با بلغارها را ترجیح می‌دادند. مشاهده رواج انبوه نقره اسلامی (درهم) در شهر بولغار و شهرهای پیرامون، مسیر ولگا را در برابر مسیرهای رقیب جذاب‌تر می‌کرد (Montgomery, ۲۰۱۰, p. ۱۵۸). داده‌های جغرافی‌نویسان مسلمان -از جمله خبر حضور بازرگانان روس در بولغار

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.66224/islamhistory.1.60.18]

که پوست و برده می‌آوردند و در برابر، نقره و کالاهای شرقی می‌بردند- این نقش میانجی‌گری را تصدیق می‌کند. از منظر نهادی نیز، در میانه رقابت‌های نظامی، منطق تبادل به‌سرعت نهادینه شد. پس از یورش‌ها و صلح‌های دهه ۹۸۰م، پیمانی با عنوان «آزادی تجارت» در سال ۱۰۰۶م میان روس و بلغار منعقد و قواعد بازرگانی تثبیت شد (Мухетдинов, ۲۰۱۹, p. ۲۷). کشف گنجینه‌های بزرگ درهم‌های عربی در حوزه ولگا و اسکاندیناوی نیز حجم عظیم این تبادلات را تأیید می‌کند (Franklin & Shepard, ۲۰۰٦, p. ۱۰۹).

در کنار تجارت، برخوردهای نظامی متناوب جریان داشت. نخستین موج بزرگ پس از اسلام‌آوری به دهه ۹۶۰م بازمی‌گردد. شاهزاده سْویاتوسلاو در ۹۶۵م خزران را در جنوب ولگا درهم شکست و به‌روایاتی، تعرض به نواحی بلغار نیز رخ داد. در حدود ۹۶۸–۹۶۹م دسته‌هایی از روس‌های ماجراجو، در حالی‌که در ولگا تجارت خز می‌کردند، ناگهان به بولغار تاختند و غارت‌هایی رخ داد (Salmin, ۲۰۱۵, p. ۳٤٦). در ۹۸۵م، ولادیمیر، که چند سال بعد روس را مسیحی کرد، با متحدان تُرک خود (اوغوز/غُز) به بلغار لشکر کشید. این نبرد به صلح انجامید و در «وقایعنامه اولیه روس» اشاره تمسخرآمیزی از سوی ولادیمیر نقل شده‌است. با وجود این حملات، نه روس‌ها فتح پایداری در ولگا داشتند و نه بلغارها توان حذف کامل نفوذ روس را داشتند؛ از این‌رو چرخه‌ای از یورش‌ها/صلح‌ها در سده یازدهم و دوازدهم تداوم یافت. در ۱۱۲۰م سپاه بلغار به سرزمین موردوایا یورش برد (Salmin, ۲۰۱۵, p. ۳۷۱) و در ۱۱۶۴م آندری بوگولیوبْسکی به همراه شاهزادگان روس از سوی ولادیمیر به بلغار لشکر کشید و شهرهایی را آتش زد (Салмин, ۲۰۱۵, p. ۳٤۹). در ادبیات تاریخی کلیسایی روس، گاه حملات پسا مسیحی کی‌یف به «جهاد معکوس» تعبیر شده‌است (Юшков, ۱۹۵۰, p. ۲۱۵).

در سطح دیپلماسی، رابطه روس–بلغار صرفاً خصمانه نبود. همان‌گونه که اشاره شد، پس از ائتلاف جنگی ۹۸۵م، سازوکارهای تجاری به‌سرعت به پیمان ۱۰۰۶م انجامید (Мухетдинов, ۲۰۱۹, p. ۲۷). از منظر مواجهه دینی، روایت مشهور «انتخاب دین ولادیمیر» در منابع روسی، از حضور هیئتی از بلغارهای مسلمان در دربار کی‌یف و عرضه اسلام سخن می‌گوید؛ هرچند این پیشنهاد با استناد به تحریم شرعی شراب‌خواری پذیرفته نشد (Измайлов, ۲۰۱۱, p. ٤۹). این گزارش -فارغ از جزئیات روایی- نشان می‌دهد که بلغارهای تازه‌مسلمان در صحنه منطقه‌ای، کنشگرانی فعال و صاحب ابتکار بودند. افزون‌بر این، در ۱۲۲۹م، هم‌زمان با پیشروی مغولان، بلغارها هیأتی برای اتحاد با برخی شاهزادگان روس در برابر خطر مشترک فرستادند؛ هرچند این ابتکار به هم‌پیمانی مؤثری نینجامید (Салмин, ۲۰۱۵, p. ٤۰۲).

تعامل بلغار با قبایل تُرک استپی نظیر کومان/پُلوفتسی در قرون یازدهم و دوازدهم، در دو مدار تجارت و جنگ پیش می‌رفت. کومان‌ها که خود هنوز مسلمان نشده بودند، گاه با شاهزادگان روس همراه می‌شدند. گاهی نیز دادوستد با بلغار و تماس بازرگانان و مبلغان بلغاری، برخی قبایل پیرامونی نظیر بخش‌هایی از باشقیر را با اسلام آشنا کرده بود. ابن‌فضلان (۱۳۴۵، ص. ۷۸) در اوایل قرن دهم باشقیران را مشرک توصیف کرده است؛ حال آن‌که چند قرن بعد، یاقوت از مسلمان‌شدن گروهی از آنان خبر می‌دهد؛ روندی که با مجاورت فرهنگی- اقتصادی با بلغار قابل تبیین است.

به‌موازات تعاملات نظامی و تجاری، انتقال‌های فناورانه و فرهنگی نیز رخ داد. گمان قوی آن است که فن ضرّابخانه و الگوی سکه‌زنی عربی- اسلامی از مسیر ولگا به برخی نواحی روسی معرفی شد (Федоров-Давыдов, ۱۹۸٤, p. ٦٤). همچنین، برخی وام‌واژه‌ها و مفاهیم تجاری- حقوقی اسلامی مانند اصطلاحات بازار و موازین مالی، از زبان ترکی- بلغاری/عربی به اسلاوی شرقی راه یافت؛ هرچند شواهد زبانی مستقیم محدود است و این فرضیه به پژوهش‌های تطبیقی بیشتر نیاز دارد. در حوزه هنر و معماری، مشابهت‌هایی میان برخی شیوه‌های معماری چوبی روسیه کهن و الگوهای فضاسازی چوبی مساجد ولگا پیشنهاد شده که ارزش بررسی تطبیقی دارد (Осипов, ۲۰۱۳, p. ۲۳).

در مجموع، اسلام‌آوری بلغارها اثری دوگانه بر پیرامون داشت. از یک سو، آنان را به پل ارتباطی جهان اسلام با شمال اوراسیا بدل ساخت و قواعد تجارت امن را تثبیت کرد (Мухетдинов, ۲۰۱۹, p. ۲۷)؛ از سوی دیگر، تفاوت دینی به دوره‌هایی از کشاکش‌های نظامی

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.66224/islamhistory.1.60.18]

با همسایگان مسیحی و پاگان انجامید. با وجود این تنش‌ها، میراث تعاملات اقتصادی-فرهنگی بلغارها پایدار ماند؛ به‌گونه‌ای که پس از فروپاشی دولت بلغار در سده سیزدهم، بذر اسلام در حوزه ولگا حفظ شد و در چارچوب اردوی زرین و سپس خان‌نشین کازان استمرار یافت.

رویکرد متون سفرنامه‌ای به اسلام‌آوری بلغارها؛ نمونه موردی: رساله ابن فضلان

رساله احمد ابن‌فضلان نخستین گزارش دست‌اول شناخته‌شده از ولگا بلغاریا است و جزئیاتی کم‌نظیر از نخستین سال‌های پس از پذیرش اسلام عرضه می‌کند. ابن‌فضلان، فقیه و دبیر هیئت عباسی به سوی پادشاه بلغار، در ۳۰۹–۹۲۱/۳۱۰–۹۲۲م از بغداد به دربار بلغار سفر کرد. در ۹۲۲م/۳۱۰ مشاهدات خود از اقوام مسیر (خزر، باشقیر، روس، ترک) را ثبت کرد (ابن‌فضلان، ۱۳۴۵، ص. ۵۵).

ماموریت اصلی سفارت او تثبیت شعائر و آموزش احکام اسلامی بود. روایت ابن‌فضلان از تعلیم وضو و نماز و اصلاح عادات ناصواب (ارث‌بردن برادر به‌جای فرزندان، آیین‌های اغراق‌آمیز عزا، و مانند اینها) بر این مأموریت دلالت دارد (ابن‌فضلان، ۱۳۴۵، ص. ۷۵-۸۰). تصمیم رسمی پذیرش اسلام در «قورولتای» اتحادیه قبایل تصویب شده بود، آنها لقب «امیر» را در خطبه وارد کردند، و نفوذ فقیهان خوارزمی حنفی از همان آغاز قابل ردیابی است (Мухетдинов, ۲۰۱۹, p. ۲۲). حتی شواهدی هست که پیش از سفارت ۹۲۱–۹۲۲م/۳۰۹–۳۱۰، امیر سکه‌هایی با نام خلیفه «المکتفی» ۹۰۲–۹۰۸م/۲۸۹–۲۹۵ ضرب کرده بود. همه اینها نشانه‌ای از پیوند نمادین بلغارها با خلافت است (Мухетдинов, ۲۰۱۹, p. ۲۲). در مطالعات جدید اشاره شده که ابن‌فضلان به‌عنوان دبیر هیأت بوده و سرپرست رسمی هیئت بر عهده «سوسان ارّاسی» بود. دو همراه که پیش‌تر در بلغار می‌زیستند به نام‌های تکین اوغوز و بوریس اسلاو نیز در این هیأت نقش‌آفرین بوده‌اند (Мухетдинов, ۲۰۱۹, p. ۲۲). این جزئیات نشان می‌دهد شبکه‌های انسانی پیشینی میان ولگا و قلمروهای اسلامی فعال بوده‌است. از منظری نمادین-مناسکی نیز گزارش شده که در «اواخر دهه ۹۲۰م/اوایل دهه۳۱۰» پسر حاکم بلغار حج گزارد و از دربار عباسی دیدار کرد (Мухетдинов, ۲۰۱۹, p. ۲۸۰).

ابن‌فضلان (۱۳۴۵، ص. ۷۹) از وجود جماعت‌های مسلمان پیشینی خبر می‌دهد. مشهورترین نمونه، گروه «بارَنجار» با جمعیت پنج‌هزار نفری و مسجد چوبی است. مطالعات جدید هم همین موضوع را با تأکید بر «نفوذ حنفیان خوارزم» و «توده‌ای‌شدن» اسلام در میان برخی قبایل تکمیل می‌کند (Мухетдинов, ۲۰۱۹, p. ۲۲). بدین‌سان، متن ابن‌فضلان نه شاهد «اسلام صرفاً نخبه‌محور»، که مؤید گسترش آیین در میان لایه‌های گسترده‌تر جامعه است. برداشتی که با شواهد گورشناختی و زیست- باستان‌شناختی (قبور رو به قبله، حذف کامل بقایای خوک) هم‌خوان است (Измайлов, ۲۰۱۱, p. ٤٣; Петренко, ۱۹۷۹, p. ۱۲۷). متن سفرنامه نشان می‌دهد که اسلام‌آوری پیش از سفارت آغاز شده و سفارتْ کارکرد سیاسی- آموزشی داشته است؛ ضمن آن‌که درخواست منابع برای ساخت استحکامات در برابر دشمنان -که ابن‌فضلان نقل می‌کند- بعد سیاست دفاعی/مالی را در کنار «مشروعیت دینی» برجسته می‌سازد (ابن‌فضلان، ۱۳۴۵، ص. ۵۴). این لایه دوگانه با مدل کلان اسلام‌گستری دعوتی- تجاری در ولگا سازگار است.

تصویر ابن‌فضلان با منابع و متون بعدی تکمیل می‌شود. جغرافی‌دانان قرن چهارم هجری/دهم میلادی (اصطخری، ابن‌حوقل، مقدسی، و نیز گردیزی و مؤلف *حدودالعالم*)، بلغار را شهری مسلمان با مسجد جامع و جمعیت قابل اعتنا وصف می‌کنند (اصطخری، بی‌تا، ص. ۲۲۵-۲۲۶؛ Barthold, ۱۹۷۳, p. ٥٤٥). در قرن دوازدهم، ابوحمید الغرناطی از اقامت خود در بلغار در ۱۱۳۵/۵۳۰–۱۱۳۶م از حضور قضات، امامان و مدرسین، و استواری مردم بر مذهب اهل‌سنت می‌نویسد. او حتی از اخذ خراج از اقلیت‌های غیرمسلمان یاد می‌کند (غرناطی، ۱۹۲۵، ص. ۳۰-۳۱). در قرن سیزدهم، سفرنامه‌نویسان لاتینی مانند ویلیام روبروک در ۱۲۵۳/۶۵۱م که به دربار خان‌های مغول رفت‌وآمد داشتند،

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.66224/islamhistory.1.60.18]

شهر بلغار را مسلمان و دارای بازرگانی فعال وصف می‌کند (Rubruck, ۱۹۹۰, p. ۱۹۸). این تداوم صورت اسلامی شهر در منابع متنوع، نظریه گسترش فراگیر و نهادینه شده اسلام را در دو سده پس از ۹۲۲/۳۱۰م تقویت می‌کند.

فرایند اسلامی‌سازی در بلغار ولگا

بحث درباره دامنه و میزان اسلامی‌سازی بلغارهای ولگا از دیرباز محلّ مناقشه بوده‌است. در ادبیات شوروی سده بیستم، شماری از مورخان روس مانند م. گ. خودیاکوف، ن. ن. فیرسوف، آ. پ. اسمیرنوف، ب. د. گرکوف، استدلال می‌کردند که اسلام در ولگا بیش از آن‌که «توده‌وار» باشد، در حدّ «نخبه‌محور» و محدود به دربار و شهرنشینان ماند و لایه‌های روستایی بر سنت‌های شمنی پای می‌فشردند. در مقابل، تاریخ‌نگاری تاتار -از شهاب‌الدین مرجانی تا رضا فخرالدینوف و حافظ اَطلسی- بر نفوذ ژرف و سریع اسلام در همه لایه‌های جامعه تأکید داشت (Измайлов, ۲۰۱۱, p. ۳۵). یافته‌های باستان‌شناسی و زیست- باستان‌شناسی سه دهه اخیر عملاً کفه ترازو را به سود دیدگاه دوم سنگین کرده است. الگوی قبور رو به قبله و فقدان اشیای تدفینی غیرشرعی، نبود مطلق بقایای خوک در لایه‌های قرون وسطایی (سده‌های ۱۰–۱۳م/۴–۷)، و شواهد ایزوتوپی از تغییر رژیم غذایی، تصویری از اسلامی‌سازی عمیق در بازه‌ای کوتاه (یک–دو نسل) را عرضه می‌کند (Измайлов, ۲۰۱۱, p. ٤٣; Петренко, ۱۹۷۹, p. ۱۲۷).

پذیرش خط عربی برای نگارش زبان ترکی بلغاری، هم‌زمان با تثبیت شعائر (اوایل سده ۱۰م/اوایل سده ۴)، از دیگر شاخص‌های ژرفای اسلامی‌سازی است. سنگ‌نوشته‌ها و کتیبه‌های دوزبانه عربی- ترکی در سده‌های ۱۲–۱۳م/۶–۷ نشان می‌دهد که سواد دینی- اداری در سطح محلی نهادینه شده بود (Erdal, ۱۹۹۳, p. ۲۵). در حوزه واژگان نیز، ورود اصطلاحات عربی- فارسی دینی/حقوقی به لایه‌های ترکی محلّی و استمرار آن تا دوره اردوی زرین (پس از ۱۲۵۶/۶۵۴م) قابل پی‌گیری است (Маликов, ۲۰۲۳, p. ۸۲۰). از اواسط سده ۱۰م/میانه سده ۴، قضات و فقهای شریعت در شهرهای بلغار مستقر بودند (Измайлов, ۲۰۱۱, p. ٤٤). پیوندهای علمی با خراسان و نیشابور، از مسیر نظامیه‌ها، «استانداردسازی» فقهی- قضایی را شتاب بخشید. گزارش ابوحمید غرناطی درباره قاضی بلغار -شاگرد ابوالمعالی جوینی (۱۰۸۵/۴۷۸م)- نمونه‌ای از این رفت‌وآمد نخبگان حقوقی- دینی است (Мухетдинов, ۲۰۱۹, p. ٤٣). در کنار این شبکه‌ها، غلبه فقه حنفی با کانون خوارزم، صورت غالب دینی را در ولگا تعیین کرد (Измайлов, ۲۰۱۱, p. ٤٢-٤٤).

ادغام ولگا در مدار اقتصاد اسلامی در اواخر سده ۹م/اواخر سده۳ و اوایل ۱۰م/اوایل ۴، در پی تغییر مسیر بازرگانی به شاخه خوارزم –آرال–ولگا، رواج درهم را به شمال کشاند و صورت‌بندی اقتصادی تازه‌ای آفرید (Hraundal, ۲۰۱۳, p. ۲۳۲٤–۲۳۳۲). انبوه گنجینه‌های درهم عربی در ولگا و اسکاندیناوی، و سپس آغاز سکه‌زنی محلّی با کتیبه عربی (میانه سده ۱۰م/میانه ۴)، شاخص «اسلامی‌سازی مادی» است. فراتر از پول، پژوهش‌های مادّی ذیل «اسلامی وارداتی بر مسیر بزرگ خز» نشان می‌دهد که اشیای آیینی، ظروف شیشه‌ای/فلزی، و منسوجات دارای کتیبه/نقوش اسلامی نیز به ولگا راه یافت و ذائقه بصری–مناسکی را دگرگون کرد (Franklin & Shepard, ۲۰۰٦, p. ۱۰۹; Новосельцев, ۱۹۹۰, p.۳۲۵).

از منظر تطبیقی، تحلیل‌های کلان نیز بر پیوند اسلام‌آوری بلغار با معادلات ژئواقتصادی و رقابت هویتی با خزران (یهودیّت خزر از سده ۹/۳م) تأکید دارد (Golden, ۱۹۹۲, p. ۲۵۳). زیمونیی با تأکید بر اوج‌گیری تجارت خز و برده در اواخر سده ۹/۳م، نیاز به «واسطه مسلمان قابل اعتماد» در ولگا را عامل ساختاری پذیرش اسلام می‌داند (Zimonyi, ۲۰۰٦, p. ۸۵). هراوندال نیز تغییر مسیر تجارت به شاخه خوارزم- ولگا را موتور قدرت‌گیری بلغار و انتخاب اسلام می‌خواند (Hraundal, ۲۰۱۳, pp. ۲۳۲٤–۲۳۳۰). اسلام در میان قبایل ترک عموماً از طریق دو مسیر پیشروی کرد: یکی مسیر تجاری-تبلیغی (مانند مورد بلغار ولگا) و دیگری مسیر نظامی-سیاسی (مانند فتح ماوراءالنهر).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.66224/islamhistory.1.60.18]

مسیر نخست – که در آن خود اقوام ترک با آگاهی و ارتباطات صلح‌آمیز اسلام را می‌پذیرند – نشان می‌دهد اسلام دارای جذابیت‌هایی درونی بوده که حتی بدون فتح نظامی نیز توان گسترش داشته است. بلغارِ ولگا نمونه بارز این مدل است. آنها را هیچ سپاه مسلمان فتح نکرد. آنها از طریق تجارت و دیپلماسی و دعوت، آیین اسلام را پذیرفتند. این خود مؤید پویایی و انعطاف اسلام به‌عنوان یک دین جهانی است که می‌توانست به دوردست‌ترین نقاط برسد و در ظرف فرهنگی جدیدی رشد کند. راجر بیکن فیلسوف انگلیسی قرن ۱۳م از روی شگفتی می‌نویسد: «عجیب است که تعالیم محمد(ص) توانسته تا بلغارهای ولگا در شمال دوردست نفوذ کند» (به نقل از: Матузова ۱۹۷۹, p. ۲۱۵). در مجموع می‌توان گفت اسلامی‌سازی ولگا بلغاریا از ۹۲۲/۳۱۰م به‌بعد، با پیش‌زمینه‌هایی از اواخر قرن ۹/۳م، نه حادثه‌ای مقطعی، که فرایندی شبکه‌ای بود. مشروعیت سیاسی، اقتصاد خز، شبکه‌های علمی خراسان–خوارزم و جذب فرهنگی، در کنار شواهد مادّی کمّی (گورها، خوراک، کتیبه، سکه) تصویری از «اسلامی‌سازی فراگیر در یک بازه کوتاه نسلی» فراهم می‌کند؛ تصویری که سپس در قالب اردوی زرین (از میانه سده ۷/میانه سدهٔ ۱۳م) استمرار یافت و هویت اسلامی تاتار–بلغار را در قرون بعد پاس داشت.

نتیجه

اسلام‌آوری قوم بلغارِ ولگا در اوایل قرن دهم میلادی/ چهارم قمری یکی از رویدادهای شاخص در تاریخ تعامل بین جهان اسلام و اروپا به‌شمار می‌رود. این رخداد را نمی‌توان صرفاً تغییر دینی در حاشیه‌ای دورافتاده دانست؛ بلکه باید آن را در چارچوب تحول توازن قوا و شبکه‌های تجاری اوراسیا تحلیل کرد. شواهد مادی نشان می‌دهد این انتخاب به‌سرعت از دربار فراتر رفت: قبور رو به قبله و فقدان اشیای تدفینی در ده‌ها گورستان، حذف کامل گوشت خوک از رژیم غذایی، پذیرش خط عربی برای زبان ترکی بلغاری و شکل‌گیری شبکه قاضیان و مدرّسان، اسلامی‌شدن را در مقیاس یک–دو نسل تثبیت کرد. در همین بستر، شهرهای بولغار و صوّار به کانون‌های شمالی جهان اسلام بدل شدند. رواج درهم، ضرب سکه با کتیبه‌های عربی، و سپس پیمان «آزادی تجارت» در ۱۰۰۶م/۳۹۶ با روس کی‌یفی، اقتصاد تبادلی امن را نهادینه کرد. فروپاشی خزر در ۹۶۵م/۳۵۴، وزن تجاری ولگا را بیشتر به سود بلغار چرخاند. دلایل این گرایش را باید در تلفیقی از عوامل جستجو کرد: تمایل رهبران بلغار به تحکیم قدرت در برابر رقیبانی چون خزرها و کسب مشروعیت از خلافت؛ حضور بازرگانان مسلمان و انتقال تدریجی فرهنگ اسلامی به ولگا؛ مزایای اقتصادی پیوستن به شبکه تجارت اسلامی؛ و جذابیت‌های فرهنگی-دینی آیین اسلام برای جامعه‌ای در حال گذار. پذیرش اسلام تأثیرات شگرفی بر جامعه بلغار گذاشت و ساختارهای اعتقادی و رسوم اجتماعی آنان دگرگون شد. شریعت اسلام مبنای قانون و فرهنگ روزمره شد. شواهد باستان‌شناسی حکایت از آن دارد که در مدتی نسبتاً کوتاه، عموم بلغارها مسلمانانی معتقد شدند که احکام دین را در زندگی رعایت می‌کردند. آنان خط و زبان نوشتاری خود را به عربی تغییر دادند، مساجد و مدارس برپا کردند و بخشی فعال از جهان تمدن اسلامی شدند. این امر به رونق بیشتر شهرهای بلغار و شکوفایی دادوستد و صنعت انجامید. در عرصه روابط خارجی، بلغارهای مسلمان به میانجی فرهنگی و اقتصادی میان دنیای اسلام و قبایل مسیحی/پاگان پیرامون بدل شدند. از یک سو تجارت و صلح با همسایگان (مانند روس‌ها) جریان داشت و از سوی دیگر، تفاوت دینی به بروز جنگ‌ها و منازعات گاه‌وبیگاه انجامید. با این همه، میراث تعاملات آنان پایه‌گذار سنتی ماندگار شد؛ به‌طوری که حتی پس از فروپاشی دولت بلغار به دست مغولان، اسلام در منطقه ولگا باقی ماند و بعدها توسط تاتارهای اردوی زرین و کازان ادامه یافت. سفرنامه ابن فضلان و سایر منابع تاریخی تصویر زنده‌ای از چالش‌ها و دستاوردهای نخستین جامعه مسلمان در اروپای شرقی به دست می‌دهند. ابن فضلان، با همه تعصب‌های برخاسته از تربیت بغدادیش، تأیید می‌کند که نور اسلام تا قلب استپ‌های شمال نفوذ کرده و مردمانی را از آیین‌های بدوی به توحید رهنمون ساخته است. امروزه با تلفیق داده‌های تاریخی و باستان‌شناختی می‌توان نتیجه گرفت که اسلام‌آوری بلغارها نه حادثه‌ای تصادفی، بلکه فرآیندی سازمان‌یافته و همه‌جانبه بود که بر بستر مناسبات دیرپای

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.66224/islamhistory.1.60.18]

آسیایی-اروپایی شکل گرفت. سرانجام، مطالعه بلغارهای ولگا نشان می‌دهد که گسترش جغرافیایی اسلام در دوره کلاسیک، مرزهای اقلیمی و قومی گسترده‌ای را درنوردید و توانست خود را با شرایط متفاوت سازگار کند. اسلام در بلغارِ ولگا ضمن حفظ اصول بنیادین، رنگ‌وبویی محلی یافت و به جزئی از هویت ملی آنان تبدیل شد. همین اسلام بومی‌شده بود که در قرون بعد نیز پایدار ماند و حتی مغولان فاتح را تحت تأثیر قرار داد تا آنکه جانشینانشان در اردوی زرین مسلمان شدند. به بیان دیگر، اسلام‌آوری بلغارها آغازگر جریان ممتدی بود که به مسلمان‌شدن بخش‌هایی از روسیه و انتشار اسلام در پهنه اوراسیا انجامید.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر هیچگونه تضاد منافعی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت شده‌است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

فهرست منابع

ابن‌حوقل، محمد بن حوقل (۱۹۳۸). *صوره الأرض*. بیروت: دار صادر.

ابن‌رُسته، احمد بن عمر (۱۳۶۵ش). *الاعلاق النفیسه*، ترجمه و تعلیق حسین قره‌چانلو، تهران: امیرکبیر.

ابن‌فضلان، احمدبن فضلان‌بن العباس‌بن راشدبن‌حماد (۱۳۴۵). *سفرنامه ابن فضلان*. ترجمه ابوالفضل طباطبائی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

ابوالفداء، اسماعیل بن علی (۱۳۴۹). *تقویم البلدان*. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

اصطخری، ابراهیم بن محمد (بی تا). *المسالک و الممالک*. بیروت: دار صادر.

بیهقی، علی بن زید (۱۳۷۰). *تاریخ بیهق*. تهران: بهمنیار.

حدود العالم من المشرق إلی المغرب (۱۳۴۰). به کوشش منوچهر ستوده. تهران: دانشگاه تهران.

قبول، احسان و همکاران (۱۴۰۱ش). «بررسی تصویر فرهنگی-اعتقادی اقوام مختلف در سفرنامه ابن فضلان». مطالعات تطبیقی ادبیات. سال۱۲. شماره۲۶. ص۲۳۱–۲۴۰. Doi: ۱۰,۲۲۱۰۳/jcl.۲۰۲۲,۱۷۷۱۸,۳۲۹٤

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.66224/islamhistory.1.60.18]

غرناطی، محمدبن عبدالرحیم أبوحامد (۱۹۲۵). *تحفه الالباب و نخبه الاعجاب*. تصحیح گابریل فران. پاریس: کتابخانه مجله آزیاتیک.

قزوینی، زکریا بن محمد (۱۹۹۸). *آثار البلاد و اخبار العباد*. بیروت: دار صادر.

هربک، ایوان (۱۳۷۹ش). «بلغار». دانشنامه جهان اسلام، تهران: بنیاد دائره‌المعارف اسلامی.

یاقوت حموی، یاقوت بن عبد الله (۱۳۷۴). *معجم البلدان*. بیروت: دار صادر.

References

Abū al-Fidā, Ismāʿīl ibn ʿAlī (۱۹۷۰/۱۳٤۹). *Taqwīm al-buldān. Translated by ʿAbd al-Muḥammad Āyatī*. Tehran: Intishārāt-i Bunyād-i Farhang-i Īrān. [In Persian]

Al-Gharnāṭī, Muḥammad ibn ʿAbd al-Raḥīm Abū Ḥāmid (۱۹۲٥). *Tuḥfat al-albāb wa nukhbat al-aʿjāb*. Paris: Aziatik journal. [In Arabic]

Al-Iṣṭakhrī, Ibrāhīm ibn Muḥammad (n.d.). *Al-Masālik wa al-mamālik*. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]

Barthold, V.V. (۱۹۷۳). "*Bulghar*". *Encyclopaedia of Islam* (New Edition). Vol ۱. Leiden: Brill.

Bayhaqī, ʿAlī ibn Zayd (۱۹۹۱/۱۳۷۰). *Tārīkh-i Bayhaq*. Tehran: Bahmanyār. [In Persian]

Erdal, M. (۱۹۹۳). *On Turkic epigraphy and bilingual inscriptions of the Volga region*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Franklin, S., & Shepard, J. (۲۰۰٦). *The Emergence of Rus 750–1200*. Cambridge: Cambridge University Press.

Golden, P. B. (۱۹۹۲). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Herbek. Ivan (۱۳۷۹sh). "Bulghār". Dānishnāmah-ʾi Jahān-i Islām. Tehran: encyclopedia of the world of islam. [In Persian]

Hraundal, Þ. J. (۲۰۱۳). *The Rus in Arabic Sources: Cultural Contacts and Identity* (Doctoral dissertation). University of Bergen.

Ḥudūd al-ʿālam min al-mashriq ilá al-maghrib [Anonymous author] (۱۹٦۱/۱۳٤۰). Edited by Manūchihr Sutūdah. Tehran: Dānishgāh-i Tihrān. [In Persian]

Ibn Faḍlān, Aḥmad ibn Faḍlān ibn al-ʿAbbās ibn Rāshid ibn Ḥammād (۱۹٦٦/۱۳٤٥). *Safarnāmah-ʾi Ibn Faḍlān*. Translated by Abū al-Faḍl Ṭabāṭabāʾī. Tehran: Bunyād-i Farhang-i Īrān. [In Persian]

Ibn Ḥawqal, Muḥammad ibn Ḥawqal (۱۹۳۸). *Ṣūrat al-arḍ*. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]

Ibn Rusta, Aḥmad ibn ʿUmar (۱۹۸٦/۱۳٦٥). *Al-Aʿlāq al-nafīsah*. Translated and annotated by Ḥusayn Qarah Chānlū. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]

Montgomery, J. E. (۲۰۱۰). "*Ibn Fadlān and the Rūsiyyah*". Journal of Arabic and Islamic Studies. ۱۰, p۱–۷٥.

Qabūl, Iḥsān and et al (۲۰۲۲/۱٤۰۱). "Barrisī-yi taṣvīr-i farhangī-iʿtiqādī-yi aqvām-i mukhtalif dar safarnāmah-ʾi Ibn Faḍlān". Faṣlnāmah-ʾi Muṭāliʿāt-i Taṭbīqī-yi Adabīyāt, year ۱۲, no ۲٦, p۲۳۱–۲٤۰. [In Persian]

Qarah Chānlū, Ḥusayn (۲۰۰۲/۱۳۸۱). "Nufūdh-i Islām dar bilād-i Bulghār-i Volga". Majallah-ʾi Tārīkh-i Islām, no ۷(۲۷), p٤۳–٥۸. [In Persian]

Qazwīnī, Zakariyyā ibn Muḥammad (۱۹۹۸). *Āthār al-bilād wa akhbār al-ʿibād*. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]

Rubruck, W. of. (۱۹۹۰). T*he Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Eastern Parts (1253–1255)* (P. Jackson, Trans.). London: Hakluyt Society.

Yāqūt al-Ḥamawī, Yāqūt ibn ʿAbd Allāh (۱۹۹٥/۱۳۷٤). *Muʿjam al-buldān*. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]

Zimonyi, I. (۲۰۰٦). *The Origins of the Volga Bulghars. Budapest: Department of Altaic Studies.* University of Szeged. Budapest.

Измайлов И. Л. (۲۰۱۱). "*Ислам в Волжской Булгарии: распространение и региональные особенности*". История и современность. Выпуск №۲(۱٤). p۳٤-٥۱.

Маликов А. (۲۰۲۳). Некоторые особенности исламской культуры Хорезма в эпоху Золотой Орды Золотоордынское обозрение. ۱۱(٤). p۸۱۷–۸۳۳

Мухетдинов, Д. В. (۲۰۱۹). *История ислама в России (под ред. В. В. Трепавлова*). Москва: ООО «Садра»; ИД «Медина».

Новосельцев, А. П. (۱۹۹۰). *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. Москва: Наука.

Петренко, А. П. (۱۹۷۹). *Материалы к изучению хозяйства средневековых памятников Волго-Камья* .Проблемы археологии Поволжья, p۱۲٥-۱۳۲.

Салмин, А. К. (۲۰۱٥). *Краткая история Булгар*. Вестник Томского государственного университета, (۳۹٥). ۱۱٦–۱۲۲.

Фахрутдинов Р.Г. (۱۹۸٤). *Очерки по истории Волжской Булгарии*/ Р.Г. Фахрутдинов ; Отв. ред. С.А. Плетнева. Москва : Наука.

Фахрутдинов, Р. Г. (۱۹۸٤). *История Татарстана. Казань*: Татарское книжное издательство. Москва: Наука.

Федоров-Давыдов, Герман Алексеевич (۲۰۰۳). *Денежное дело Золотой Орды*. Москва: Палеограф

Юшков, С. В. (۱۹٥۰). *История государства и права СССР*. Москва: Госюриздат.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.66224/islamhistory.1.60.18]